

संविधानिक मूलभूत हक्क आणि त्याच्या जोपासणेचीसमकालीन आव्हाने

डॉ. स्वप्नील मारुती बुचडे
कोल्हापूर

१

नीतिशास्त्र आणि सामाजिक तत्त्वज्ञान यांचे घनिष्ट संबंध आहेत मानवी जीवनविषयक प्रश्नांचा अभ्यास हा या दोहोंचा विषय आहे. साहित्याच्या माध्यमातून समाजाचे प्रतिबिंब उमटत असल्याने साहित्यातून नैतिक तत्त्वांची आदर्श जीवनाची रीत मांडण्याचा प्रयत्न होत असतो.माणसाचे आचरण विशिष्ट अशा संस्कारांनी बद्ध असते त्या संस्कारानुसार त्याचे आचरण होत असते. ज्या राष्ट्रात व्यक्ती राहतो त्या राष्ट्राची एक आचारसंहिता रूढ असते. त्या संहितेनुसार आचरण होणे ही त्या राष्ट्रासाठी महत्त्वाची गोष्ट असते. भारतासारख्या विकसनशील देशाचीही संविधानाच्या रूपाने राष्ट्रीय आचारसंहिता २६ जानेवारी १९५० रोजी स्वीकारण्यात आली. पण ज्यावेळी आपण या संविधानाकडे ६० वर्षांनंतर पाहतो त्यावेळी आजच्या संदर्भात संविधानातील तत्त्वांना निर्माण झालेली आव्हाने आणि समस्या याचे चिंतन करणे गरजेचे वाटते. यासाठी तत्त्वज्ञानाची मांडणी करून नीतिशास्त्राच्या संदर्भात भारतीय संविधानात मांडली गेलेली मूल्ये आणि आणि तत्त्वज्ञानाची मांडणी करत भारतीय संविधानाचे मूलभूत हक्क आणि त्याला समकालीन स्थितीत निर्माण झालेल्या आव्हानांची चर्चा करणे प्रस्तुत शोधनिबंधाचा विषय आहे.

तत्त्वज्ञानाच्या पारंपरिक अर्थाने विश्वाची उत्पत्ती, सत्य ज्ञान, शाश्वत व अशाश्वत याची चर्चा असते. इतर सर्जनशील कलावंतांप्रमाणे तत्त्वज्ञ विचारांची नवनिर्मिती करत असतो तेव्हा नवनिर्माणक्षम कोणत्याही कलेला कमी महत्त्व देण्याचे कारण नाही. मानवी चिंतनाच्या क्षेत्रामध्ये 'तत्त्वज्ञान' हा अतिशय कठीण, मूलभूत आणि महत्त्वाचा विषय समजला जातो. तत्त्वज्ञानामध्ये प्रामुख्याने सत्ताशास्त्र (Metaphysics), ज्ञानमीमांसा (Epistemology), सौंदर्यशास्त्र (Aesthetics), तर्कशास्त्र (Logic) आणि नीतिशास्त्र (Ethics) यांचा समावेश होतो.

आपल्या सृष्टीतील महत्त्वाचा घटक म्हणजे मनुष्य मनुष्य हा बुद्धिजीवी प्राणी आहे. तो स्वतःचा आणि इतरांचाही विचार करित असतो. अर्थात हा विचार मानवी सुखदुखांशी संबंधित असतो त्यासाठी त्याला अनेक प्रकारच्या कृती कराव्या लागतात. त्या कृती योग्य की अयोग्य, त्या कृतीमागील विचार चांगला की वाईट ? इत्यादी प्रश्नांची चर्चा नीतिशास्त्र करते. नीतिशास्त्रास इंग्रजीत *Ethics* म्हणतात, या शब्दाचा उगम *ethos* या ग्रीक शब्दापासूनचा आहे. इतर मानवसमूहाहून वेगळ्या अशा एखाद्या विशिष्ट चालीरिती, वर्तनाचे प्रकार असा त्या शब्दाचा अर्थ आला. जीवनीरितीचे अथवा शुभजीवनाविषयीचे शास्त्र ते *Ethics* (नीतिशास्त्र) होय. (दक्षित श्रीनिवास : १९८२ : २) असे श्रीनिवास दक्षित यांनी म्हंटले आहे

व्यक्ती आणि समाज यांच्या संबंधातून एक नैतिक आचरणाची आणि सदाचाराची निर्मिती होत असते. प्रत्येक व्यक्ती जर जबाबदारीच्या भावनेने सदाचरण आचरील तर संबंध समाज स्थिर व शांततेने राहू शकेल समाज म्हणजे तरी काय असते, व्यक्तींचे मोठ्या प्रमाणातील सामुहिक वर्तन व शांततापूर्ण ऐक्य असते ज्यामुळे सामाजिक स्वास्थ्य मिळतेव्यक्तीने समाजातील शांतता व सुव्यवस्था जबाबदारीच्या भावनेने सांभाळण्यासाठी काही कृत्ये करणे महत्त्वाचे असते राष्ट्रीय आचारसंहिता म्हणून ज्या मूलभूत हक्कांचा विचार आपण करणार आहोत ती महत्त्वाची कर्तव्ये म्हणून राष्ट्राच्या संबंध नागरिकांना बहाल केली यालाच राष्ट्राची आचारसंहिता म्हंटले जाते. डॉ. रावसाहेब कसबे यांनी त्यांच्या डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना या ग्रंथात या मूलभूत हक्काविषयी बोलताना मूलभूत हक्कानी मूर्तस्वरूप देण्याच्या दृष्टीने जर तेथील जनतेने त्या संबंधीची इच्छा (will) आणि ती इच्छा वास्तवात आणल्यास आवश्यक असणारी साधने उपलब्ध नसतील तर मूलभूत हक्कांची कल्पना केवळ एक कल्पनाविलास ठरत असते. (कसबे डॉ. रावसाहेब : २०१४ : २०६) असे म्हंटले आहे. जनतेचा रोल हक्कांच्या अंमलबजावणी संदर्भातील भूमिकेवरून ठरत असल्याबद्दल कसबे यांनी सांगितले

मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे, हे पूर्ण सत्य आहे व्यक्तीला जन्मापासून अनेक प्रकारचा समृद्ध वारसा मिळत असतो त्याच्या बळावर ती आपले जीवन घडवीत असते. व्यक्तीच्या जन्मापासून तिचा समाजाशी संबंध असतो व ती सर्व प्रकारचे जीवन समाजात जगत असते. समाजाशिवाय मानवाला मानवी जीवन असूच शकत नाही व जगातही येत नाही. म्हणून असे म्हणता येईल

की, समाजमान्य नीतीनियमांच्या चौकटीतील मानवी वर्तनाला नैतिकता प्राप्त होत असते, आणि नैतिकतेचे निकष ठरविण्याची जी तत्त्वे आहेत त्यांना नैतिक मूल्ये असे म्हणतात. डॉ. ग. ना. जोशी म्हणतात की, माणसाचे सामुहिक जीवन भांडणे कलह, संघर्षांशिवाय, शांततेने, सुरक्षितपणे व सुरळीतपणे निर्विघ्नपणे चालत राहण्यासाठी त्याचे नियमन व नियंत्रण करणारे व त्याच्या वर्तनावर बंधनकारक असे नियम तयार होणे आणि त्याचे सुव्यवस्थितपणे पालन होणे अपरिहार्य असते अशा माणसांना जोडणाऱ्या आणि त्यांचे सामुहिक जीवन सहकाराने, शांततेने, सामंजस्याने व सूत्ररूपाने चालवणारे जे नियम असतात त्याला समाजनीती असे म्हणतात किंवा आचारधर्म म्हणतात. (जोशी ग. ना.: १९९६ : २०६)

धर्म हा भारतीय जीवनपद्धतीचा आत्मा आहे. धर्म आणि भारत यातील अतूट, अन्योन्य, नातेसंबंध इथल्या व्यवस्थेतून व्यक्त होतात. भारतात धार्मिक संकल्पना इतक्या मजबूत आढळतात की त्यांनी समाजजीवनाचे सर्व अंग व्यापून टाकले आहे धर्माव्यतिरिक्त भारत काहीच नाही अशा पद्धतीचा विचार व्यक्त करता येईल. भारतात हिंदू, इस्लाम, ख्रिस्ती, शीख, बौद्ध, पारशी इ. धार्मिक समुदायाचे वास्तव्य आढळते. या विविध धर्मांच्या आविष्कारातून त्यांची संस्कृती तयार झालेली आहे ही संस्कृतीच त्यांच्या आचरणाला पूरक ठरत असते. संस्कृती म्हणजे काय असते? तर ती समाजाला जगण्याची रिती समजावीत असते. या संस्कृतीच्या संदर्भात विचार व्यक्त करताना पं महादेवशास्त्री जोशी म्हणतात की, भारतीय जनांच्या देशव्यापी संस्कृतीची अनेक रूपे आहेत, पण त्यात भेदापेक्षा साम्यच अधिक आहे. हे साम्य किंवा ही एकता भारतीय संस्कृतीला जगण्यातल्या अन्य संस्कृतींपासून अलग करते भारतीय जीवनाच्या धर्म, साहित्य, लिपी, कला, वेद, पर्व, उत्सव, सणसुदिन इ. प्रत्येक अंगावर भारतीयतेची एक विशिष्ट छाप आहे. भारतीय संस्कृतीने बाहेरच्या प्रभावाने आणि प्रवाहांचे स्वागत करूनही आपले विशिष्ट रूप सुरक्षित राखले आहे देशाच्या अंतर्गत अशा ज्या विविध पद्धती आहेत, त्याचेही खुले आदान प्रदान या देशात झाले आहे. भारतीयत्व ही बलवान प्रक्रिया किंवा धारणा सूक्ष्म रूपाने सर्वांवर आपला प्रभाव घालून राहिली आहे संस्कृतीच्या प्रत्येक नवीन रूपाला समन्वयाच्या साच्यात घालून त्याला आत्मसात करणे ही भारताची मौलिक प्रवृत्ती हीच संस्कृतीची प्राणशक्ती आहे (जोशी महादेवशास्त्री : १९६८ : ४८३-४८४) धर्म आणि त्यांच्यात होणारी संस्कृतीची आदानप्रदान जोशी यांनी मांडलीपण या सर्वांच्या मुळाशी असणारा माणूस महत्त्वाचा ठरतो विविध धर्म आणि त्यांची वेगळी तत्त्वप्रणाली आचरणात आणणारी व्यक्ती ही माणूस आहे हा विचार महत्त्वपूर्ण ठरतो म्हणून माणूस आणि समाज यांतून संस्कृतीचा विचार आकाराला येतो. *Living style of a society or group of society* (कुलकर्णी गो. म., २००८ : २५) अशी गो. म. कुलकर्णी यांनी संस्कृतीची व्याख्या केली यातून समाज आणि त्याची जगण्याची पद्धती कशी संस्कृतीला रूप देते हे समजून येते पण ज्यावेळी आपण एका राष्ट्राचे घटक असतो तेव्हा मात्र आपल्याला त्या राष्ट्राच्या संस्कृतीनुसार आपल्या आचरणाची मांडणी करणे अपेक्षित असते संविधानात आलेल्या मूलभूत हक्काविषयी बोलताना डॉ. रावसाहेब कसबे यांनी, मूलभूत अधिकारांच्या रूपाने आपल्या देशाच्या संदर्भात चालू पिढीने आधुनिक सामाजिक मूल्यांचा स्वीकार केलेला आहे असे म्हणता येईल (कसबे डॉ. रावसाहेब : २०१४ : २०६) असे म्हंटले आहे. या मूलभूत हक्कांविषयी समकालीनतेच्या संदर्भात चिंतन करत येईल

२

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानाची निर्मिती करून मानवतावादी मूल्यांचा अंगिकार करण्याचा विचार संबंध भारतीयांना दिला राज्यघटनेच्या रूपाने बाबासाहेबांनी भारतीयांना जणू स्वप्नच दिले आहे शतकानुशतके सर्व प्रकारच्या विषमतेत जीवन जगणाऱ्या दलित, वंचित आणि शोषित वर्गांना उज्ज्वल भविष्याचे आश्वासन देणाऱ्या संविधानाचे ते शिल्पकार आहेत. त्यांनी लिहिलेली घटना सर्व नागरिकांना समान संधीची हमी देते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जाती निर्मुलनासाठी जेवढे प्रयत्न केले, तेवढेच प्रयत्न त्यांनी लोकशाही समाजव्यवस्थेच्या उभारणीसाठीही केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मनावर उदारमतवादी विचारांचे संस्कार झालेले होते संसदीय लोकशाहीचे ते महान पुरस्कर्ते होते. संसदीय चौकटीत राहून प्रश्न सोडविता येतात, या गोष्टींवर त्यांचा विश्वास होता. पण सामाजिक प्रश्नांच्या संदर्भात त्यांनी अतिशय मूलगामी व विद्रोही भूमिका घेतली तशी ती घेणे आवश्यक होते. कारण जातिव्यवस्थेवर आधारलेला समाज हा सामाजिक न्याय आणि सामाजिक प्रतिष्ठा नाकारतो. म्हणून जातीनिर्मुलन आवश्यक ठरते लोकशाही समाजव्यवस्थेत धर्मभेद, जातीभेद, लिंगभेद आदी भेदभावांना स्थान नाही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जातीप्रथेवर आधारलेली समाजव्यवस्था मोडून त्या ठिकाणी स्वातंत्र्य समता, बंधुत्व न्याय आणि

धर्मनिरपेक्षता अशा मूलभूत तत्वांवर आधारलेली लोकशाही व्यवस्था प्रस्थापित करावयाची होती असा समाज अस्तित्वात आणण्यासाठी लोकशाही शासनपद्धतीचा अवलंब करणे भागच होते. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात मूलभूत हक्कांचा समावेश करून आचरणाची राष्ट्रीय आचारसंहिता भारतीयंसाठी दिली या संविधानातील मूलभूत हक्कांची मांडणी पुढीलप्रमाणे करता येईल

संविधानातील मूलभूत हक्क :-

भारतीय संविधानाच्या तिसऱ्या भागात मूलभूत हक्कांचा समावेश केलेला असून अनुच्छेद १२ ते ३५ मध्ये यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. त्यासंदर्भात संविधानात मांडलेली व्याख्या अशी आहे की या भागात संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर 'राज्य' या शब्दात भारत सरकार व संसद आणि राज्यांपैकी प्रत्येक राज्यांचे शासन व विधीमंडळ आणि भारताच्या राज्यक्षेत्रातील अथवा भारत सरकारच्या नियंत्रणाखालील सर्व स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणे यांचा समावेश आहे. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ७४) यानुसार या मूलभूत हक्कांमध्ये सर्व घटकांचा समावेश होताना दिसतो भारत सरकार, संसद, राज्यांपैकी प्रत्येक राज्यांच्या शासन व विधीमंडळ या सर्व घटकांचा यामध्ये समावेश होतो

मूलभूत हक्काच्या मर्यादाविषयी बोलताना असे म्हणता येईल की, "अनुच्छेद १३-१ नुसार मूलभूत हक्काशी विसंगत असलेले कायदे हे जेथवर या भागाशी विसंगत असतील तेथवर ते विसंगती व्याप्तीपुढे मर्यादित असतील." त्याचबरोबर अनुच्छेद १३-२ नुसार राज्य या भागाने प्रदान केलेले हक्क करणार नाही आणि या खंडाने उल्लंघन करून केलेला कोणताही कायदा त्या उल्लंघनाच्या व्याप्तीपुरता शून्यवत असेल असे म्हंटले आहे चौथ्या मुद्द्यानुसार सांगितले आहे की अनुच्छेद ३६८ खाली संविधानात केलेल्या कोणत्याही सुधारणेला या अनुच्छेदातील कोणतीही गोष्ट लागू असणार नाही (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ७४) कलम ३६८ नुसार या संविधानात सुधारणा करण्याचा हक्क मिळाला पण ह्या अनुच्छेदाच्या ४ थ्या मुद्द्यानुसार अनुच्छेद ३६८ खाली संविधानात केलेल्या कोणत्याही सुधारणेला या अनुच्छेदातील कोणतीही गोष्ट लागू असणार नाही असेही म्हटले आहे. पण संविधानाच्या ३६८ अनुच्छेदाच्या ४ थ्या मुद्द्यानुसार असे म्हटले आहे की या संविधानामध्ये (भाग तीनच्या तरतुदींसह) या अनुच्छेदाखाली केलेली किंवा केल्याचे अभिप्रेत असलेली कोणतीही सुधारणा (मग ती संविधान (बेचाळीसावी सुधारणा) अधिनियम १९७६, कलम ५५ च्या प्रारंभापूर्वी केलेली असो वा नंतर केलेली असो) कोणत्याही न्यायालयात कोणत्याही कारणास्तव प्रश्नास्पद करता येणार नाही. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : २३७) असे म्हणून यांच्यातील मर्यादांची ही मांडणी केली आहे भारतीय संविधानाच्या मूलभूत हक्कांत समानतेचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, शोषणाविरुद्धचा हक्क, सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क, संविधानातील उपाय योजनांचा हक्क या हक्कांचा समावेश केला असून यांची मांडणी पुढीलप्रमाणे करता येईल

अ) समानतेचा हक्क :

भारतीय संविधानाच्या १४, १५, १६, १७, १८ नुसार समानतेच्या हक्काची मांडणी केलेली आहे अनुच्छेद १४ मध्ये, राज्य कोणत्याही व्यक्तीस भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायद्यापुढे समानता अथवा कायद्याचे संरक्षण नाकारणार नाही असे म्हणून अनुच्छेद १५ अ) नुसार केलेल्या मांडणीनुसार राज्य कोणत्याही नागरिकाला प्रतिकूल होईल अशा प्रकारे केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या अथवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून भेदभाव करणार नाही. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ७४) असेही म्हटले आहे. या अनुच्छेदानुसार धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणावरून भेदभाव करण्यास मनाई केली आहे.

अनुच्छेद १५ ब) नुसार, दुकाने सार्वजनिक उपहारगृहे, हॉटेल आणि सार्वजनिक करमणुकीची स्थाने यात किंवा राज्याच्या निधीतून राबवलेल्या किंवा जनतेच्या उपयोगाकरता असलेल्या अशा विहिरी, तलाव, स्नानघाट, रस्ते आणि सार्वजनिक ठिकाणे यासंबंधी कोणत्याही ठिकाणी यासंबंधी कोणत्याही प्रकारचे निसमर्थता, दायित्व, निर्बंध किंवा शर्त यांच्या अधीन असणार नाही अशी मांडणी केली आहे. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ७४) या अनुच्छेदावर कोणत्याही सार्वजनिक ठिकाणी कोणत्याही व्यक्तीला प्रवेशास मज्जाव केला जाणार नाही अशी तरतूद केली आहे. याचबरोबर अनुच्छेद १७ च्या ३ च्या आणि ४ थ्या खंडानुसार, स्त्रियां, बालके यांच्याकरता कोणत्याही विशेष तरतुदी करण्यास राज्याला अडथळा होणार

नाही. त्याचबरोबर ४ थ्या खंडानुसार या अनुच्छेदातील किंवा अनुच्छेद २५ चा खंड (२) ज्यातील कोणत्याही गोष्टीमुळे नागरिकांच्या सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेले कोणत्याही वर्गाच्या उन्नतीकरता अथवा अनुसूचित जाती जनजाती यांच्याकरता कोणतीही विशेष तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ७४) अशीही तरतूद केलेली आहे अनुच्छेद १६ च्या २ च्या खंडानुसार कोणताही नागरिक केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, कुळ, जन्मस्थान व निवास या किंवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून राज्याच्या नियंत्रणाखाली कोणतेही सेवायोजना किंवा पद यांच्याकरता आत्र असणार नाही, अथवा त्यांच्याबाबतीत त्याला प्रतिकूल असा भेदभाव केला जाणार नाही. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ७४) अशी तरतूद आहे कोणत्याही कारणावरून एखाद्या व्यक्तीला त्याच्या धर्म, वंश, जात, लिंग, कुळ व जन्मस्थान यावरून अपात्र किंवा असमानता दाखवता येणार नाही.

घटनेच्या अनुच्छेद १७ नुसार म्हटले आहे की, अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आली आहे व तिचे कोणत्याही स्वरूपातील आचरण निषिद्ध करण्यात आले आहे. अस्पृश्यतेतून उद्भवणारी कोणतीही निसमर्थता लादणे हा कायद्यानुसार शिक्षापत्र अपराध असेल. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ७५) हिंदू धर्मपरंपरेनुसार निर्माण झालेली परंपरागत वर्णव्यवस्था आणि त्या अंतर्गत येणारी उतरंड ही निरर्थक ठरली. या वर्णव्यवस्थेच्या शेवटच्या पायरीवर असणारा वर्ग ज्यांना शूद्र ठरवून अनेक अत्याचार केले गेले. त्यांना सार्वजनिक ठिकाणी प्रवेशास बंदी, सार्वजनिक पाणवट्यावर पाणी भरण्यास परवानगीनसायची, मंदिरामध्ये प्रवेश नव्हता, विषमतेला बळी पडावे लागायचे ही सर्व अस्पृश्यताविषयक घटना संविधानाच्या अनुच्छेद १७ नुसार नष्ट करण्यात आली.

सामाजिक समतेच्या विचाराबद्दल बोलताना डॉ. रावसाहेब कसबे म्हणतात की, सामाजिक समतेच्या विचारासंबंधी आपल्या देशात अनेक गैरसमज आहेत. त्यामुळे हा सामाजिक समतेचा विचार कार्यान्वित करण्याच्या दृष्टीने अनेक अडचणी उभ्या राहात असतात. म्हणून समतेच्या विचाराचे दोन प्रमुख पैलू आपण नीट समजावून घेतले पाहिजेत पैकी एक सामाजिक समतेचा वैधानिक सिद्धांत (The doctrine of Social equality in Law) आणि दुसरा वास्तविक समतेचा सिद्धांत (The doctrine of Social equality in Fact) ज्या देशाला सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याची इच्छा असेल त्याने सामाजिक समता या दोन्हीही प्रमुख पायांवर उभी केलेली आहे (कसबे डॉ. रावसाहेब : २०१४ : २२४ - २२५) यापुढे संविधानातील समतेच्या बाबत अनुच्छेद १८ मध्ये असे नमूद केले आहे की, सेवाविषयक किंवा विध्याविषयक मानविशेष नसलेला असा कोणताही किताब राज्यांकडून प्रदान केला जाणार नाही (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ७५) यानुसार कोणत्याही व्यक्तीच्या किताबामुळे भेदभाव होणार नाही म्हणून हा किताब नष्ट करण्यात आला याच अनुच्छेदाच्या ४ थ्या घटकानुसार असे म्हटले आहे की, राज्याच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही लाभाचे किंवा विश्वासाचे पद भूषविणारी व्यक्ती ही राष्ट्रपतींच्या परवानगीशिवाय परकीय देशांकडून कोणतीही भेट किंवा पदाचा स्वीकार करणार नाही

ब) स्वातंत्र्याचा हक्क :

मानवी प्रतिष्ठा ही काही विशेष माणसापुरती मर्यादित नसून ती सर्व माणसांची प्रतिष्ठा आहे सर्वाधिक मूल्य माणसाला आहे. माणसाकडे साधन म्हणून न पाहता, माणसाचा साधन म्हणून वापर न करता साध्य म्हणूनच माणसाचा विचार करावा हे तत्त्वही सर्वच माणसांच्या बाबतीत लागू होणार नाही त्यामुळे सर्व माणसांचा दर्जा महत्त्व, अस्तित्त्व आणि मूल्य त्यांना मिळायचे असेल तर त्यांना तशी परिस्थितीही असायला हवी. दोन माणसातील संबंध हा साधन-साध्याचा संबंध नाही त्यामुळे कोणत्याही माणसावर दुसऱ्या माणसाचे वर्चस्व वा हुकुमत राहणार नाही हे अभिप्रेत आहे. ज्याप्रमाणे एका माणसावर दुसऱ्या माणसाचे वर्चस्व राहणार नाही, त्याचप्रमाणे कोणीही अतिमानवी सामर्थ्याचेही वर्चस्व राहणार नाही याचाच अर्थ असा की, माणूस स्वतंत्र आहे.

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद १९, २०, २१, २२ मध्ये स्वातंत्र्याच्या हक्काची चर्चा केली आहे. त्यामध्ये माणसाच्या स्वातंत्र्याचा विचार झालेला आहे. या संविधानाच्या अनुच्छेद १९ यानुसार सहा अधिकार स्वातंत्र्यासंबंधी दिलेले आहेत, यामध्ये, (क) भाषण व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, (ख) शांततेने व विनाशस्त्र एकत्र जमण्याचे स्वातंत्र्य (ग) अधिसंघ वा संघ बनविण्याचा स्वातंत्र्य, (घ) भारताच्या राज्यक्षेत्रात सर्वत्र मुक्तपणे संचार करण्याचे स्वातंत्र्य (ड) भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या

कोणत्याही भागात राहण्याचा व स्थायिक होण्याचे स्वातंत्र्य, (छ) कोणताही पेशा आचरण्याच्या अथवा कोणताही व्यवसाय, व्यापार किंवा धंदा चालविण्याचा हक्क असेल. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ७७) असे म्हटले आहे. या अनुच्छेदात शांततेने व विनाशस्व जमण्याचे स्वातंत्र्य मुक्तपणे संचार करण्याचे स्वातंत्र्य भारताच्या कोणत्याही भागात राहण्याचे स्वातंत्र्य त्याचबरोबर कोणताही व्यवसाय अथवा धंदा आचरण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले त्यानंतरचे अनुच्छेद- २० हे अपराधांबद्दलच्या दोषसिद्धीबाबत संरक्षण देणारे आहे त्याचबरोबर अनुच्छेद २१ नुसार असे म्हटले आहे की कायद्याद्वारे प्रस्थापित केलेली कार्यपद्धती अनुसरल्याखेरीज कोणत्याही व्यक्तीस तिचे जीवित किंवा व्यक्तिगत स्वातंत्र्य यापासून वंचित केले जाणार नाही आणि अनुच्छेद २१ क नुसार राज्य हे सहा ते चौदा वर्षांपर्यंतच्या मुलांना कायदानुसार शिक्षण देईल. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ७७) असे स्वातंत्र्य याचबरोबर शिक्षणाच्या हक्कापासून कोणीही वंचित ठेवू शकत नाही अनुच्छेद २२ हा अटक केलेल्या व्यक्तिला बचाव करण्याच्या संदर्भात आहे. यानुसार स्वातंत्र्याची मांडणी संविधानात केली आहे

क) शोषणाविरुद्धचा हक्क :

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २३ आणि २४ नुसार शोषणाविरुद्धचा हक्क देण्यात आला या २३ व्या अनुच्छेदानुसार असे म्हटले आहे की, माणसांचा अपव्यापार आणि बिगार व त्यासारख्या अन्य स्वरूपातील वेढबिगारीस मनाई करण्यात आली आहे, आणि या तरतुदींचे कोणत्याही प्रकारे उल्लंघन करणे हा कायदानुसार शिक्षापात्र अपराध असेल असे म्हटले व खंड २ नुसार सार्वजनिक प्रयोजनाकरता सेवा करायला लावण्यास राज्याला या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टींमुळे प्रतिबंध होणार नाही व अशी सेवा करावयास लावताना केवळ धर्म, वंश, जात वा वर्ग या अथवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून राज्य कोणताही भेदभाव करणार नाही. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ७९) या अनुच्छेदानुसार माणसांचा अपव्यापार आणि वेढबिगारी तसेच धर्म, वंश, जात वा वर्ग या वा यापैकी कोणत्याही कारणावरून राज्य कोणताही भेदभाव करणार नाही अशी तरतूद केली आहे.

अनुच्छेद २४ हे बालकामगार विरोधी आहे. यानुसार असे म्हटले आहे की चौदा वर्षे वयाखालील कोणत्याही बालकासा, कोणत्याही कारखान्यात वा खाणीत काम करण्यासाठी नोकरीत ठेवले जाणार नाही अथवा अन्य कोणत्याही धोक्याच्या कामावर त्यास लावले जाणार नाही. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ७९) याप्रकारे तरतुदी करून कोणत्याही प्रकारे धर्म, वंश, जात, लिंग यानुसार शोषण होणार नाही याची खबरदारी घेण्यात आलेली आहे.

ड) धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क :

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २५, २६, २७, २८ हे धर्मस्वातंत्र्याच्या संबंधीत असून याठिकाणी प्रत्येक व्यक्तिला सद्सदविवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य आणि धर्माचे मुक्त प्रकटीकरण आचरण व प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले.

अनुच्छेद २५-१ नुसार, सार्वजनिक सुव्यवस्था नीतिमत्ता व आरोग्य यांच्या व या भागातील अन्य तरतुदींचे अधिनतेने सद्सदविवेकबुद्धीच्या स्वातंत्र्याला आणि धर्म मुक्तपणे प्रकट करण्याच्या आचरण्याला व त्याचा प्रचार करण्याच्या अधिकाराला सर्व व्यक्ती सारख्याच हक्कदार आहेत. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ७९) अशी तरतूद केली. यानुसार प्रत्येकाला त्याचा धर्म सद्सदविवेकबुद्धीने आचरण्याचा हक्क देण्यात आला त्याचबरोबर त्या धर्माचा प्रचार करण्याचाही अधिकार देण्यात आला.

त्यानंतर अनुच्छेद २६ नुसार कोणत्याही धार्मिक गटास वा संप्रदायास आपली मालमत्ता, व्यवस्था निर्माण करण्याचा हक्क असेल असे म्हटले आहे. अनुच्छेद २७ हा एखाद्या व्यक्तिला एखाद्या विशिष्ट धर्माच्या संवर्धनाकरीता कर देण्याबाबत स्वातंत्र्य देणारा आहे. पण एखादा धार्मिक संप्रदाय कोणत्याही व्यक्तीवर अशा स्वरूपात देणगी देण्यासाठी जबरदस्ती करू शकत नाही.

संविधानाचे कलम २८ हे महत्त्वपूर्ण आहे यातील (१) ल्या खंडानुसार असे म्हटले आहे की पूर्णतः राज्याच्या पैशातून चालवल्या जाणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोणतेही धार्मिक शिक्षण दिले जाणार नाही. आणि खंड (२) नुसार "जी शैक्षणिक संस्था राज्याकडून प्रशासली जाते परंतू धार्मिक शिक्षण देणे आवश्यक करणारा कोणताही दानविधी किंवा न्यास याखाली ती स्थापन झालेली असेल तिला खंड (१) मधील कोणतीही गोष्ट लागू होणार नाही. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ७९) अशी तरतूद केली आहे. धार्मिक स्वातंत्र्याबाबतीत या मुद्द्यांची चर्चा केलेली दिसून येते

इ) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क :

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २९ आणि ३० नुसार या हक्काची मांडणी केली आहे अनुच्छेद २९-१ नुसार म्हटले आहे की, भारताच्या राज्यक्षेत्रात किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात राहणाऱ्या ज्या कोणत्याही नागरिक गटाला आपली स्वतःची वेगळी भाषा, लिपी वा संस्कृती असेल त्याला ती जतन करण्याचा हक्क असेल, असे म्हटले. त्याचबरोबर खंड - २ नुसार राज्याकडून चालविल्या जाणाऱ्या किंवा राज्य निधीतून साहाय्य मिळत असलेल्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोणत्याही नागरिकास केवळ धर्म, वंश, जात, भाषा या किंवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून प्रवेश नाकारला जाणार नाही. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ८०) असे म्हटले आहे. या अनुच्छेदानुसार अल्पसंख्याक वर्गाच्या हक्काची मांडणी केली

याचबरोबर अल्पसंख्याक वर्गाच्या हितसंबंधासंदर्भात अनुच्छेद ३०-१ आहे यानुसार, धर्म किंवा भाषा या निकषानुसार अल्पसंख्याक असलेल्या सर्व वर्गांना आपल्या पसंतीच्या शैक्षणिक संस्था स्थापण्याचा व त्याचे प्रशासन करण्याचा हक्क असेल असे म्हटले आहे. त्याचबरोबर खंड २ नुसार, शैक्षणिक संस्थाना साहाय्य देताना राज्य, राज्य एखादी संस्था ही धर्म किंवा भाषा या निकषानुसार अल्पसंख्याक असलेल्या एखाद्या वर्गाच्या व्यवस्थापनाखाली आहे या कारणावरून तिला प्रतिकूल होईल अशाप्रकारे भेदभाव करणार नाही. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ८०) असे म्हटले आहे. यानुसार अल्पसंख्याक वर्गाचे हक्क अबाधित ठेवण्यात आले आहेत.

ई) संविधानिक उपाय योजनांचा हक्क :

भारतीय संविधानाच्या तिसऱ्या भागामध्ये समाविष्ट केलेले हक्क अबाधित राखण्याकरीता ह्या हक्कांना संरक्षण देण्याचे काम घटनेच्या या अनुच्छेदाच्या किंवा घटकाच्या माध्यमातून करण्यात आले घटनेच्या अनुच्छेद ३२-१ व २ नुसार याची मांडणी केली आहे. ३-१ नुसार असे म्हटले आहे की, या भागाने प्रदान केलेले हक्क बजावण्याकरता समुचित कार्यवाहीद्वारे सर्वोच्च न्यायालयात अर्ज विनंती करण्याच्या हक्काची हमी देण्यात आली आहे. त्याचबरोबर खंड २ मध्ये, या भागाने प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी कोणताही हक्क बजावण्याकरता समुचित असतील ते ते निदेश अथवा आदेश अथवा हेबियस कॉर्पस (देहोपस्थिती), मॅडमस (महादेश) प्रोहिबिशन (प्रतिषेध) कोव्हेरंटो (क्वाधिकार) व सर्शिओराराय (प्राकर्षण) या स्वरूपाच्या प्राधिलेखांसह प्राधिलेख काढण्याचा सर्वोच्च न्यायालयात अधिकार असेल. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ८३) असे म्हटले आहे. या अनुच्छेदाने प्रदान केलेल्या अधिकाराबाबत कायदे करण्याचा अधिकार संसदेला प्रदान केला याचा उल्लेख अनुच्छेद ३५ मध्ये करण्यात आला आहे. संविधानाच्या या तिसऱ्या भागात याप्रकारे जे अधिकार प्रत्येक भारतीय नागरिकाला बहाल केले ते बहाल करण्यात मानवतावादी विचार रुजला जावा ही अपेक्षा होती. मूलभूत हक्कांसंदर्भात जर एखाद्या व्यक्तीवर अन्याय झालातर तो न्यायालयात धाव घेऊन त्याबद्दल रिट दाखल करू शकतो.

३

भारतीय समाजव्यवस्थेच्या रचनेचा विचार करता इथल्या समाजव्यवस्थेची वर्णव्यवस्थेने केलेली रचना ही माणसात विषमता निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरली. या जातीव्यवस्थेमुळे फार मोठा दुष्परिणाम गुलामी निर्माण होण्यात झाला. यात मुख्यतः मानसिक गुलामी निर्माण केली गेली. वरच्या जातीतील लोक दर्जाने वरची समजली जाऊन ती माणसे आपल्या खालच्या जातीतील लोकांचे जीवन नियंत्रित करू लागली खालच्या जातीतील माणसे त्यामुळे आपल्या इच्छा-आकांक्षापूर्ण करू शकली नाहीत. प्रत्यक्ष व्यवहारात हे वर्चस्व निर्माण झाले व त्यांचे पूर्ण स्वातंत्र्य हिरावून घेतले गेले भारतीय पातळीवर विचार करता संविधानाने धर्म, वंश, जात, लिंग आणि जन्मस्थान यावरून कोणत्याही व्यक्तीत मतभेद केला जाणार नाही अशी भूमिका अनुच्छेद १४ नुसार मांडली पण समकालीन समाजजीवन यानुसार मार्गक्रमण करताना दिसत नाही. त्याशिवाय परिवर्तनाचा वाटसरू या नियतकालिकात 'न्यायाची ऐशी तैशी' या शीर्षकाचा निबंध लिहून न्याय व्यवस्थेतील फोलपणा प्रज्ञा दया पवार यांना नोंदवावा वाटला नसता. (प्रज्ञा दया पवार : २०१७ : ३९) याच अंकात नितीश नवसागरे यांनी 'नितीन आगेच काय झाल ?' या शीर्षकाच्या लेखात भारतीय संविधानाच्या स्वीकारानंतरच्या दलित अत्याचाराच्या घटनांची नोंद केली. यात १९६८ सालची किलवेनमनीमधली घटना, १९७८ सालची विल्लीपुरम, १९९६ बथानिटोला, १९९७ ची लक्ष्मणपूर १९९९ सुन्दूर १९९७ रमाबाई आंबेडकर नगरची घटना, २००६ चे खैरलांजी हत्याकांड (नितीश नवसागरे: २०१७ : ४३ - ४४) या घटनांचा विचार

इ) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क :

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २९ आणि ३० नुसार या हक्काची मांडणी केली आहे अनुच्छेद २९-१ नुसार म्हटले आहे की, भारताच्या राज्यक्षेत्रात किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात राहणाऱ्या ज्या कोणत्याही नागरिक गटाला आपली स्वतःची वेगळी भाषा, लिपी वा संस्कृती असेल त्याला ती जतन करण्याचा हक्क असेल, असे म्हटले. त्याचबरोबर खंड - २ नुसार राज्याकडून चालविल्या जाणाऱ्या किंवा राज्य निधीतून साहाय्य मिळत असलेल्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोणत्याही नागरिकास केवळ धर्म, वंश, जात, भाषा या किंवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून प्रवेश नाकारला जाणार नाही. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ८०) असे म्हटले आहे. या अनुच्छेदानुसार अल्पसंख्याक वर्गाच्या हक्काची मांडणी केली

याचबरोबर अल्पसंख्याक वर्गाच्या हितसंबंधसंदर्भात अनुच्छेद ३०-१ आहे यानुसार, धर्म किंवा भाषा या निकषानुसार अल्पसंख्याक असलेल्या सर्व वर्गांना आपल्या पसंतीच्या शैक्षणिक संस्था स्थापण्याचा व त्याचे प्रशासन करण्याचा हक्क असेल असे म्हटले आहे. त्याचबरोबर खंड २ नुसार, शैक्षणिक संस्थाना साहाय्य देताना राज्य, राज्य एखादी संस्था ही धर्म किंवा भाषा या निकषानुसार अल्पसंख्याक असलेल्या एखाद्या वर्गाच्या व्यवस्थापनाखाली आहे या कारणावरून तिला प्रतिकूल होईल अशाप्रकारे भेदभाव करणार नाही. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ८०) असे म्हटले आहे. यानुसार अल्पसंख्याक वर्गाचे हक्क अबाधित ठेवण्यात आले आहेत.

ई) संविधानिक उपाय योजनांचा हक्क:

भारतीय संविधानाच्या तिसऱ्या भागामध्ये समाविष्ट केलेले हक्क अबाधित राखण्याकरीता ह्या हक्कांना संरक्षण देण्याचे काम घटनेच्या या अनुच्छेदाच्या किंवा घटकाच्या माध्यमातून करण्यात आले घटनेच्या अनुच्छेद ३२-१ व २ नुसार याची मांडणी केली आहे. ३-१ नुसार असे म्हटले आहे की, या भागाने प्रदान केलेले हक्क बजावण्याकरता समुचित कार्यवाहीद्वारे सर्वोच्च न्यायालयात अर्ज विनंती करण्याच्या हक्काची हमी देण्यात आली आहे. त्याचबरोबर खंड २ मध्ये, या भागाने प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी कोणताही हक्क बजावण्याकरता समुचित असतील ते ते निदेश अथवा आदेश अथवा हेबियस कॉर्पस (देहोपस्थिती), मॅडमस (महादेश) प्रोहिबिशन (प्रतिषेध) कोव्हांटो (क्वाधिकार) व सर्शिओराराय (प्राकर्षण) या स्वरूपाच्या प्राधिलेखांसह प्राधिलेख काढण्याचा सर्वोच्च न्यायालयात अधिकार असेल. (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००७ : ८३) असे म्हटले आहे. या अनुच्छेदाने प्रदान केलेल्या अधिकाराबाबत कायदे करण्याचा अधिकार संसदेला प्रदान केला याचा उल्लेख अनुच्छेद ३५ मध्ये करण्यात आला आहे. संविधानाच्या या तिसऱ्या भागात याप्रकारे जे अधिकार प्रत्येक भारतीय नागरिकाला बहाल केले ते बहाल करण्यात मानवतावादी विचार रुजला जावा ही अपेक्षा होती. मूलभूत हक्कांसंदर्भात जर एखाद्या व्यक्तीवर अन्याय झालातर तो न्यायालयात धाव घेऊन त्याबद्दल रिट दाखल करू शकतो.

३

भारतीय समाजव्यवस्थेच्या रचनेचा विचार करता इथल्या समाजव्यवस्थेची वर्णव्यवस्थेने केलेली रचना ही माणसात विषमता निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरली. या जातीव्यवस्थेमुळे फार मोठा दुष्परिणाम गुलामी निर्माण होण्यात झाला. यात मुख्यतः मानसिक गुलामी निर्माण केली गेली. वरच्या जातीतील लोक दर्जाने वरची समजली जाऊन ती माणसे आपल्या खालच्या जातीतील लोकांचे जीवन नियंत्रित करू लागली खालच्या जातीतील माणसे त्यामुळे आपल्या इच्छा-आकांक्षापूर्ण करू शकली नाहीत. प्रत्यक्ष व्यवहारात हे वर्चस्व निर्माण झाले व त्यांचे पूर्ण स्वातंत्र्य हिरावून घेतले गेले भारतीय पातळीवर विचार करता संविधानाने धर्म, वंश, जात, लिंग आणि जन्मस्थान यावरून कोणत्याही व्यक्तीत मतभेद केला जाणार नाही अशी भूमिका अनुच्छेद १४ नुसार मांडली पण समकालीन समाजजीवन यानुसार मार्गक्रमण करताना दिसत नाही. त्याशिवाय परिवर्तनाचा वाटसरू या नियतकालिकात 'न्यायाची ऐशी तैशी' या शीर्षकाचा निबंध लिहून न्याय व्यवस्थेतील फोलपणा प्रज्ञा दया पवार यांना नोंदवावा वाटला नसता. (प्रज्ञा दया पवार : २०१७ : ३९) याच अंकात नितीश नवसागरे यांनी 'नितीन आगेच काय झाल ?' या शीर्षकाच्या लेखात भारतीय संविधानाच्या स्वीकारानंतरच्या दलित अत्याचाराच्या घटनांची नोंद केली. यात १९६८ सालची किलवेनमनीमधली घटना, १९७८ सालची विल्लीपुरम, १९९६ बथानिटोला, १९९७ ची लक्ष्मणपूर, १९९१ सुन्दूर, १९९७ रमाबाई आंबेडकर नगरची घटना, २००६ चे खैरलांजी हत्याकांड (नितीश नवसागरे: २०१७ : ४३ - ४४) या घटनांचा विचार

करता संविधानाला अभिप्रेत असणारी आणि गौतम बुद्ध, म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेली वैचारिक भूमिका यशस्वी झाली का ही विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे. म्हणून नितीश नवसागरे याच लेखात एक प्रश्न उपस्थित करतात की, ज्यांची या राज्यघटनेवरती व न्याय व्यवस्थेवरती संपूर्ण श्रद्धा आहेत्यांनाच ह्या व्यवस्थेत न्यायापासून वंचित ठेवले जात आहे आपण राजकीय लोकशाही अजून प्रस्थापित करणे ही आपल्या मुख्य जबाबदाऱ्यांची एक आहे, असे अजूनही राज्यकर्त्यांना वाटत नाही. एक व्यक्ती एक मत हे तर आपण प्रस्थापित करू शकलो परंतु प्रत्येक व्यक्तीचं मूल्य एक आहे, समान आहे हे अजून आपण प्रस्थापित करू शकलो नाही. (नितीश नवसागरे: २०१७ : ४४) जो विचार कोणत्याही प्रकारचा मतभेद न पाळता समानता, बंधुभाव स्वातंत्र्य आणि न्यायाच्या भावनेने सर्वांप्रती आदर, प्रेम व्यक्त करू बघतो आहे. समकाळात या मूलभूत हक्कांविषयीच्या जोपासनेची गरज आहे असे यानिमित्ताने नमूद करणे मला गरजेचे वाटते. त्यामुळे स्वातंत्र्य या मूल्याला फार मोठा अर्थ भारतीय समाजात निर्माण झाला. ज्या मानवी समाजाचा आपण विचार करतो तो अनेक माणसांचा बनलेला असतो. त्यातल्या प्रत्येक माणसात काहीतरी वेगळेपण असते. व त्यामुळे कोणत्याही दोन माणसांमध्ये आपल्याला साम्य दिसत नाही. पण भेदाचे पर्यवसान विषमतेत झाल्यावर बऱ्याचशा सामाजिक समस्या निर्माण होतात. समाजजीवन हे सहजीवन असते आणि सहजीवन हे विषमतेवर आधारित राहिले तर सर्वांना क्लेशकारक ठरते. त्यामुळे निसर्गदत्त वैविध्यामध्ये माणसाला साम्य व एकसूत्रीपणा पाहून त्याच आधारावर आपले सामाजिक जीवन जगावे लागते

वर्ण, लिंग, वय, वंश, जात, भाषा, संस्कृती, शिक्षण, आर्थिक परिस्थिती यापैकी कोणत्याही आधारवर भेद किंवा विषमता समाजात न येऊ देता सर्वांना समान संधी, समान हक्क, समान स्वातंत्र्य व समान साधने देणे हा समतेचा अर्थ आहे. समतेच्या या मूल्यांना समाजात नैतिकतेची नवी जाणीव उपलब्ध केली. समाजातील दुर्बल वा दलित किंवा कनिष्ठ समजल्या जाणाऱ्या वर्गाला आत्मविश्वास मिळवून दिला. भारतीय समाजातील अत्यंत प्रबळ असलेल्या जातीव्यवस्थेला बदलण्याचे तात्त्विक आणि व्यावहारिक असे दुहेरी अधिष्ठान समतेच्या तत्त्वाने दिले समतेचे तत्त्व स्वीकारलेल्या समाजाचा सर्वांगीण विकास होतो. समता प्रस्थापित झाल्यावर अत्याचाराची शक्यताही दुर्वाते समतेचा अर्थ प्रत्येकाला प्रतिष्ठा आहे म्हणजे प्रत्येकाला समान प्रतिष्ठा आहे असाही होतो. पण समकाळाच्या संदर्भात आपण ज्यावेळी विचार करायला लागतो त्यावेळी यामध्ये कुठेतरी तफावत असल्याचे नक्कीच जाणवायला लागते. प्रत्येक भारतीय नागरिकाला समान संधी दिल्या जातात का ? हा प्रश्न आहे. जातीसाठीची भांडणे, आरक्षणाचा प्रश्न ? सत्ताधारी लोकांची याविषयीची उदासीनता. स्वतंत्र धर्माच्या मागणीसाठी लढणारी व्यवस्था, आणि धर्माची आचरणपद्धती प्रभावी राबली जावी, आपली संस्कृती रुजावी यासाठी प्रयत्नशील असणारी व्यवस्थाही याठिकाणी कार्यरत आहे. तसेच धार्मिक अल्पसंख्याक समुदायाला न्याय मिळाला का सुद्धा महत्वाचा प्रश्न आहे इथला अल्पसंख्याक धार्मिक समुदाय भीतीच्या छायेमध्ये आहे बहुसंख्याकांच्या दबावाखाली त्यांच्या स्वातंत्र्याची पायमल्ली होत आहे. त्यांच्या खाण्यापासून ते त्यांच्या धार्मिक विधीपर्यंत बहुसंख्याक समुदाय त्यांच्यावर नियंत्रण आणि दबाव अनु बघतो आहे मग समता, स्वातंत्र्य, या संविधानिक तत्त्वांचे काय ? हा प्रश्न उरतोच. इथली प्रस्थापित व्यवस्था या सर्वांला खतपाणी घालत आहे. याला सामाजिक, राजकीय, साहित्यिक क्षेत्रातील व्यक्तीही (काही अपवाद सोडता) जबाबदार आहेत. म्हणून मला खेदाने म्हणावे वाटते की, इथल्या समाजात समता आजही रुजली नाही. जातीच्या, धर्माच्या अनेक बंधनात व्यक्ती अडकलेल्या आहेत. म्हणून समता आज समाजात आहे का ? हा माझ्यासमोर प्रश्न आहे.

भारतीय समाजातील विषमता, गुलामी, शोषण, पिळवणूक या गोष्टी फार मोठ्या प्रमाणावर दुष्परिणाम करत होत्या प्रत्येक गुणवंताला त्याच्या गुणाना अनु रूप संधी मिळणे आणि त्याच्या गुणानु रूप त्याला समाजात स्थान मिळणे हा न्याय आहे वंचित, दलित यांना इतरांपेक्षा अधिक संधी देणे हा न्याय आहे स्त्रियांना सुद्धा समाजात प्रतिष्ठेचे स्थान मिळणे त्यांना शिक्षणाची व कुटुंबाच्या पलीकडे समाजात कर्तृत्व गाजविण्याची संधी मिळणे हा न्याय आहे साधन व उच्चवर्गीय समाजातील स्त्रियांना संधी मिळणे हे सामाजिक न्यायाचे खरे द्योतक मानता येईल असे नाही आर्थिक परिस्थिती व सत्तासंचय यांच्या निपेक्षतेने समाजातील सर्व घटकांना त्यांचे गुण व कर्तृत्व यानुसार प्रतिष्ठा व लाभ मिळणे हा न्याय आहे. न्यायाचे तत्त्व हे सर्वसमावेशक आहे व त्यात नैतिक व्यवस्थेचे अधिष्ठान असणारी बहुतेक सर्व तत्त्वे समाविष्ट आहेत. न्यायाच्या संकल्पनेत समानतेची कल्पना जशी समाविष्ट आहे. त्याचप्रमाणे हक्क, सदाचार, नियम व अधिनियम यांचाही समावेश आहे. समानतेच्या मूल्यात या सर्व गोष्टी

गृहीत आहेत. जर सर्व माणसांना सारखेच मूलभूत हक्क आणि सारखेच स्वातंत्र्य असले पाहिजे हे उघड आहे थोडक्यात न्याय हे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूता यांचेच दुसरे नाव आहे (आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००६ : २४) अशी भूमिका डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू धर्माचे तत्त्वज्ञान या ग्रंथात उद्धृत केली न्यायाच्या तत्वाचा विचार केला तर इथल्या दलित, स्त्री, मजूर, अल्पसंख्याक हे घटक सुरक्षित नाहीत जमावाची एक नवी मानसिकता आकार घेत आहे. समाजातील अनिष्ट प्रथा – परंपरेच्या विरोधात बोलणाऱ्या व्यक्तींचे खून होत आहेत. धार्मिकतेच्या नावाखाली बुवा – बाबांचे स्तोम माजले आहे. सामान्य माणसाला आपल्या हक्कावर आक्रमण होत असल्याची भावना निर्माण होत आहे. यामध्ये व्यवस्थाही त्याच मानसिकतेचे समर्थन करताना पहावयास मिळते. सोशल मिडीयाच्या माध्यमातून प्रचार आणि प्रसार करताना कोणताही विचार न करता व्यक्तीला केंद्रस्थानी न ठेवता भूमिका मांडली जात आहे ज्या उद्देशाने आणि विचाराने या मूलभूत हक्कांची निर्मिती झाली तो उदारमतवादी मानवतावादी विचारच संपविण्याची प्रक्रिया या समकालात चालली असल्याची खंत करावी लागते

संदर्भ:

- १) आंबेडकर (डॉ.) बाबासाहेब, २००७ : भारताचे संविधान, मिलिंद प्रकाशन, वर्धा
- २) आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब : २००६ : हिंदू धर्माचे तत्त्वज्ञान सुगावा प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती.
- ३) कसबे डॉ. रावसाहेब : २०१४ : डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पाचवी आवृत्ती.
- ४) कांता अभय संपा : २०१७ : परिवर्तनाचा वाटसरू, (प्रज्ञा दया पवार, नितीश नवसागरे यांचे लेख), १६ ते ३१ डिसेंबर २०१७ चा अंक.
- ५) कुलकर्णी गो. म., २००८ : ... आणि साहित्य, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ.
- ६) जोशी गजानन नारायण, १९९६ : भारतीय तत्त्वज्ञानाचा बृहद इतिहास खंड – १२, मराठी तत्त्वज्ञान महाकोश मंडळ, पुणे, प्र. आ.
- ७) जोशी महादेवशास्त्री, १९६८ : भारतीय संस्कृतीकोश, भारतीय संस्कृती मंडळ, पुणे, प्र. आ.
- ८) दीक्षित श्रीनिवास, १९८२ : नितीमिमांसा, मराठी तत्त्वज्ञान महाकोश मंडळ, साधना प्रेस, पुणे, प्र. आ.